

RESTORATIVNA PRAVDA I ZATVOR: NEKA STRANA ISKUSTVA*

Sanja Čopić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Restorativna pravda predstavlja konstruktivan odgovor na kriminalitet, u kome težište reakcije nije na kažnjavanju i odmazdi, već na naknadi štete i popravljanju odnosa narušenih krivičnim delom. Poslednjih godina restorativna pravda je doživela snažnu ekspanziju u brojnim državama, a njenu primenu sugerišu i međunarodni dokumenti. Posebno polje primene restorativne pravde predstavlja njeno uvođenje u zatvore i druge ustanove za izvršenje institucionalnih krivičnih sankcija. Polazeći od toga, u ovom radu će biti izneti primeri programa restorativnog karaktera koji su uvedeni u zatvorima u pojedinim evropskim i vanevropskim državama, što može da posluži kao model za razmatranje mogućnosti uvođenja ovakvih programa i u kazneno-popravne zavode u našoj zemlji, i to ne samo u ustanove za maloletnike u kojima se neki programi već implementiraju, već i u zavode u kojima kaznu lišenja slobode izdržavaju punoletna lica.

KLJUČNE REČI: restorativna pravda / zatvor / restorativni programi / svetska iskustva

UVOD

Restorativna pravda, kao konstruktivan odgovor na kriminalitet koji teži da popravi posledice prošlog događaja (izvršenog krivičnog dela) i uspostavi

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: scopic@eunet.rs

balans između potreba i interesa svih zainteresovanih strana (žrtve, učinioca i članova zajednice), zaokuplja sve veću pažnju naučne i stručne javnosti, struktura odlučivanja i međunarodne zajednice. Razvoj koncepta restorativne pravde smatra se jednim od najznačajnijih dostignuća savremenog krivičnog sistema i kriminalne politike.¹ Restorativna pravda je doživela snažnu ekspanziju u mnogim državama i, kako ističe Dignan, postala "katalizator reforme celokupnog krivičnog i penalnog sistema" (Dignan, 2002: 187).

Restorativna pravda je, kako pokazuju brojne studije, našla svoju primenu na različitim nivoima i u različitim slučajevima: od primarnih delinkvenata i lakših krivičnih dela do težih oblika kriminaliteta, koji uključuju i elemente nasilja, i učinilaca koji pokazuju sklonosti ka vršenju krivičnih dela (Bazemore, Elis, 2007: 397). Pri tome, jedan od mogućih vidova primene restorativne pravde je uvođenje restorativnih mehanizama u zatvore ili druge ustanove u kojima se izvršavaju krivične sankcije institucionalnog karaktera. To, pak, predstavlja poseban izazov iz nekoliko razloga: većina programa restorativnog karaktera sprovodi se upravo izvan zatvorskih zidova, programi restorativne pravde su društveno zasnovani i odvijaju se uglavnom u okviru lokalne zajednice, primena restorativnih mehanizama se od strane onih koji kreiraju politiku i zakonodavstvo neretko posmatra kao način smanjivanja broja sudskih postupaka, a time i zatvorske populacije, odnosno, nastoji se da se predmeti reše primenom restorativnih mehanizama pre nego što se učiniocu izrekne kazna zatvora i slično (Van Ness, 2007: 312). Međutim, kako primećuju Konstantinović-Vilić i Kostić (2006: 111), "kada zatvor sagledamo kao instituciju u kojoj se osuđenici pripremaju da se vrate u društvo i da više ne vrše krivična dela, onda zatvor može da bude sagledan i kao idealna okolina za praktičnu primenu restorativnog procesa". Upravo to potvrđuje praksa niza zemalja, pa se primećuje da je ovaj vid restorativnog pristupa danas prisutan u sve većem broju država –u Belgiji, Holandiji, Nemačkoj, Velikoj Britaniji, pojedinim državama SAD, Kanadi, na Novom Zelandu i tako dalje (Pelikan, Trenczek, 2006: 83, Van Ness, 2007).

Analizirajući iskustva pojedinih zemalja, može se primetiti da uvođenje restorativnih mehanizama u zatvore ima nekoliko osnovnih formi: posredovanje između žrtava i učinilaca, tj. zatvorenika; posredovanje i rasprave kao vid rešavanja sukoba unutar zatvora; edukacija zatvorenika i zatvorskog osoblja o restorativnoj pravdi i žrtvama i razvijanje kulture i

¹ O pojmu i osnovnim principima na kojima se zasniva restorativni pristup, kao i o razvoju savremenog koncepta restorativne pravde videti više u: Čopić, 2007, Čopić, 2010, Čopić, 2012.

veština rešavanja sukoba na konstruktivan način (i to kako na relaciji učinilac-žrtva, tako i između samih zatvorenika, ali i između zatvorenika i zatvorskog osoblja) i razvijanje reparatornih programa koji imaju za cilj naknadu štete žrtvi i zajednici i doprinosenje socijalnoj inkluziji osuđenika nakon izdržane kazne.

Imajući to u vidu, cilj ovog rada je da ukaže na neke od programa restorativne pravde koji se primenjuju u zavodskim ustanovama u pojedinim zemljama, a što može da posluži kao model za razmatranje mogućnosti uvođenja ovakvih ili sličnih programa i u zavode u Srbiji u kojima krivične sankcije institucionalnog karaktera izvršavaju kako maloletnici, tako i punoletna lica.

POSREDOVANJE IZMEĐU ŽRTVE I UČINIOCA U ZATVORU

Posredovanje između žrtve i učinioca u zatvoru može da ima dve forme (Van Ness, 2007: 312-313). Prvu formu čine susreti između žrtve i učinioca koji su povezani istim krivičnim događajem, pa se ova vrsta susreta često naziva i dijalog između žrtve i učinioca. Nju mahom iniciraju žrtve, čak i indirektno žrtve, tj. lica bliska onome ko je stradao usled izvršenog krivičnog dela, ali i učinioci. Drugu formu čini susret zatvorenika i surogat žrtava, odnosno žrtava koje nisu oštećene krivičnim delima za koja su ova lica osuđena. Drugim rečima, u pitanju je posredovanje između učinilaca i žrtava koji nisu povezani istim krivičnim događajem, pa se ova vrsta susreta naziva i radionica između žrtava i učinilaca. Ona se organizuje mahom na inicijativu zatvorenika. Kao primer ove forme restorativne pravde u zatvoru navešću iskustvo Belgije, ali uz ukazivanje i na iskustva nekih drugih zemalja.

Eksperimentalno uvođenja restorativne pravde u šest zatvora u Belgiji otpočelo je 1998. godine kroz projekat "Restorativni zatvor" (*Restorative Detention*) (Robert, Peters, 2003: 95). Glavna ideja za ustanovljavanje ovog programa može da se sagleda na sledeći način: "restorativna pravda je lek za mnoge nedostatke u 'retributivnom' krivičnom pravnom sistemu, koga karakteriše jasna dihotomija između učinioca i žrtve. Ova dihotomija još uvek poprima svoje najjače manifestacije u zatvorima. To potvrđuje socijalno isključivanje kako žrtve, tako i učinioca" (Robert, Peters, 2003: 98). Stoga, kako smatraju ovi autori, čak i u slučajevima u kojima nije moguće izbeći zatvaranje, ipak bi trebalo dati mogućnost i obezbediti mehanizme žrtvi, učiniocu i članovima lokalne zajednice da "tražaju za konstruktivnim pristupom", koji treba da vodi rešavanju problema koji je nastao izvršenjem krivičnog dela. Drugim rečima, ne bi

trebalo da se mogućnosti primene restorativnih mehanizama okončaju sa izricanjem kazne zatvora, već bi trebalo omogućiti njihovu primenu i unutar zatvora, ali i kasnije, kao deo postpenalne pomoći. Nakon akcionog istraživanja koje je realizovano u okviru pomenutog projekta, a koje je predstavljalo osnov za uvođenje odgovarajućih modela restorativnog karaktera, usledilo je i praktično uvođenje programa restorativnog karaktera u pojedine zatore.

U flamanskom delu Belgije je 2001. godine u tri zatvora otpočeo eksperimentalni program posredovanja između žrtve i učinioca (Aertsen, 2006: 72-73). Suštinu programa čini organizovanje procesa posredovanja između osuđenika i žrtava, i to u slučajevima težih krivičnih dela, uključujući silovanje, razbojništvo i ubistvo. Do posredovanja može da dođe na inicijativu osuđenika, žrtve ili porodice žrtve. Proces posredovanja vode posrednici iz lokalne službe za posredovanje, odnosno, lica koja nisu deo zatvorske administracije, čime se može obezbediti njihova neutralnost i nepristrasnost.

Sličan program - program dijaloga između žrtve i učinioca – razvijen je i u državi Teksas u SAD, na inicijativu žrtava, i to u slučajevima teških krivičnih dela. U pitanju su učinioци osuđeni na veoma duge zatvorske kazne, u kojim slučajevima učešće u restorativnom dijalogu nema nikakvog uticaja na samu kaznu. Interesantno je pomenuti da je prvi zahtev za ovu vrstu susreta, koji je doveo do kasnijeg razvoja ovog programa, došao od žene koja je htela da se susretne sa čovekom koji je osuđen za ubistvo njene kćerke i to kako bi dobila odgovore na pitanja na koja je zapravo jedino on mogao da odgovori (White, 2001: 59, prema Van Ness, 2007: 313). Susreti, posebno između žrtava i učinilaca koji nisu povezani krivičnim slučajem organizuju se i u Engleskoj i Velsu i na Novom Zelandu. Ovi susreti se odvijaju u prisustvu posrednika, omogućavaju dijalog između grupa osuđenika i žrtava o krivičnom delu i posledicama koje je ono prouzrokovalo.

Posredovanje u zatvoru, bez obzira na formu, omogućava uspostavljanje kontakta između osuđenika za određena krivična dela, s jedne, i žrtava tih ili sličnih delikata, sa druge strane (individualni ili grupni susreti). Cilj ovakvog postupanja je davanje prilike svim žrtvama da dođu u neposredan kontakt sa učiniocima krivičnih dela i da iznesu svoje stavove, potrebe, mišljenja i osećanja, posebno ukoliko ovakva vrsta programa nije bila dostupna ili nije bila prihvatljiva u nekoj ranijoj fazi krivične procedure. Drugim rečima, cilj ove vrste posredovanja je da se žrtve i njihova iskustva učine vidljivim i stvarnim samim učiniocima (Van Ness, 2007: 314). Kroz omogućavanje susreta sa žrtvama, osuđenicima se, pak, daje prilika da izraze svoje kajanje, da shvate gubitak koji je nastao na strani žrtve, da postanu svesni sopstvene

odgovornosti, što može da deluje pozitivno u pogledu specijalne prevencije. Najzad, ove vrste susreta i dijaloga trebalo bi da doprinesu i dostizanju određenog stepena oporavka i žrtve i učinioca.

POSREDOVANJE I RASPRAVE KAO VID REŠAVANJA SUKOB UNUTAR ZATVORA

Drugi mogući model uvođenja restorativne pravde u zatvor je primena programa restorativnog karaktera, pre svega u formi posredovanja ili rasprava, kao vida rešavanja sukoba među zatvorenicima, ali i kao načina reagovanja na pojedina krivična dela koja se izvrše tokom izdržavanja kazne lišenja slobode.

U državi Ohajo u SAD razvijen je program u okviru koga se zatvorenici obučavaju za ulogu posrednika (medijatora). Zatvorenici-medijatori rade u parovima i pomažu drugim zatvorenicima da zajednički iznađu najoptimalnije rešenje za svoj konflikt. Drugi primer ove vrste programa je program tzv. mirotvoračkog stola (*peaceful table*). Njegova suština je u tome da se vođe neformalnih grupa u zatvoru susretnu kako bi razrešili svoje sukobe i to kako one do kojih dolazi u zatvoru, tako i one koji se dešavaju izvan zatvorskih zidina (Van Ness, 2007: 317).

Ovakvi programi mogu da se posmatraju kao alternativa disciplinskom kažnjavanju zatvorenika u slučaju njihovih međusobnih konflikata (posebno bulinga, uznemiravanja). S druge strane, restorativni program u zatvoru može da predstavlja i način reagovanja na ponašanja koja imaju elemente bića pojedinih krivičnih dela, kao što su slučajevi napada (nanošenja telesne povrede, prevashodno lake telesne povrede), uništenja ili oštećenja tuđe stvari, krađe i slično. U tom slučaju restorativna pravda može da bude alternativa izricanju sankcija od strane zatvorske administracije ili, pak, krivičnog postupka pred sudom, pa tako i kažnjavanja (odmeravanja nove kazne). Drugim rečima, restorativna pravda u ovim situacijama može da se posmatra kao alternativni, nepunitivni vid reagovanja na prestupe, uznemiravanja i kršenje zatvorskih pravila.

Posredovanje između zatvorenika mora da se sprovodi uz puno poštovanje principa i standarda na kojima ovaj program, ali i programi restorativne pravde uopšte počivaju (Čopić, 2009). Međutim, posebna pažnja mora da se posveti pitanju neravnoteže moći, odnosno, obezbeđivanju jednakog polažaja obema stranama. Ovo je posebno važno ako imamo u vidu zatvorsku subkulturu i postojanje neformalnih grupa. Neravnoteža moći posebno dolazi do izražaja u slučaju sukoba

članova iz različitih neformalnih grupa, ali i u slučaju da je povredu ili štetu licu koje nije član nijedne neformalne grupe nanео član neke od neformalnih grupa.

U neposrednoj vezi sa ovim vidom uvođenja restorativne pravde u zatvorski kontekst su i programi koji imaju za cilj da nauče zatvorenike kako da rešavaju međusobne konflikte na društveno prihvatljiv i miran način (Van Ness, 2007: 317). Jedan primer ove vrste programa iniciran je u državi Njujork (SAD) i to na inicijativu zatvorenika u zatvoru Atika (*Attica*). Program obuhvata radionice na kojima zatvorenici uče nenasilne vidove komunikacije i rešavanja konflikata. Drugim rečima, uče da prepoznaju potencijalne nasilne situacije i kako da ih izbegnu, odnosno, da primenom naučenih veština komunikacije smire situaciju i ne dopuste da dođe do nasilja. Takođe, kroz ove programe zatvorenici uče da vrednuju i poštuju druge, što se smatra važnim preduslovom za smanjenje nasilnog rešavanja problema sa kojima se suočavaju unutar zatvorskih zidina. Ova vrsta programa je našla svoju primenu i u drugim zemljama.

EDUKACIJA KAO ISKORAK KA "RESTORATIVNOM ZATVORU"

Treći način uvođenja restorativne pravde u zatvore ogleda se u organizovanju obuka za zatvorsko osoblje i zatvorenike u cilju razvijanja restorativne kulture i prihvatanja konstruktivnih obrazaca ponašanja, ali i kroz uspostavljanje novih institucija, poput savetnika za restorativnu pravdu. Ova forma restorativne pravde u zatvoru je ujedno i preduslov primene prethodna dva modela.

Od 2000. godine svaki zatvor u Belgiji ima "savetnika za restorativnu pravdu" (Aertsen, 2006: 73), što bi možda moglo da se, na neki način, posmatra i kao iskorak ka eventualnoj reformi zatvorskog sistema ili, kako navodi Aertsen, ka "restorativnom zatvoru". Suština ovog programa nije da se radi neposredno sa osuđenikom i žrtvom u svakom konkretnom slučaju, već da se celokupni zatvorski sistem podrži da "razvije kulturu, veštine i programe koji daju prostora za potrebe žrtava i restorativne odgovore" (Aertsen, 2006: 73). U tom cilju, zadatak savetnika za restorativnu pravdu sastoji se u informisanju, obučavanju i podršci zatvorskom osoblju u prihvatanju ideja restorativnog pristupa izvršenju kazne zatvora, ali i u povezivanju sa organizacijama poput službi za žrtve i službi za posredovanje koje u tome treba da pomognu. U neposrednoj vezi sa razvijanjem, moglo bi se reći, restorativne kulture, bile su i obuke koje su organizovane za zatvorsko osoblje (Robert, Peters, 2003: 103-106).

Drugu stranu ove forme uvođenja restorativne pravde u zatvore čini edukacija zatvorenika, tj. razvijanje programa obuke zatvorenika u pravcu prihvatanja ideja restorativne pravde i podizanja svesti zatvorenika o žrtvama, što bi trebalo da pomogne u razumevanju uticaja krivičnog dela na žrtvu. Jedan takav program razvijen je u jednom zatvoru u Hamburgu u Nemačkoj (Hagemann, 2003: 224-229). On je namenjen punoletnim učiniocima težih krivičnih dela, kao što su ubistvo, trgovina narkoticima, razbojništvo, prevara i teži oblici napada na druga lica. U pitanju su osuđenici koji su već izdržali jedan deo kazne zatvora. Oni se uključuju u obuku pod nazivom "Fokusiranje na žrtve", koja se sastoji od osam delova raspoređenih u dve sesije u trajanju od po četiri sata. Obuka polazi od apstraktne diskusije o tome ko su žrtve, tj. šta jednu osobu čini žrtvom, da bi se potom prešlo na diskusiju o viktimizaciji osoba iz neposrednog okruženja zatvorenika kako bi oni izneli svoja mišljenja i osećanja u vezi sa tim, i došlo do razmatranja ličnog iskustva zatvorenika kao žrtava ili učinilaca. Ovakva struktura programa doprinesi sagledavanju posledica i to ne samo onih koje su nastale za žrtvu, već i onih koje trpe učinioci, ali isto tako i posledica za odnos zatvorenika i društva u celini. Tokom dalje obuke radi se na procenama ozbiljnosti viktimizacije krivičnim delima koje daju polaznici, potom se prolazi detaljno kroz događaje zbog kojih su se oni našli u zatvoru, ukoliko su spremni da o tome govore, da bi se zatim upoznavali sa tehnikama koje žrtve primenjuju u suočavanju sa posledicama krivičnog dela. Na kraju programa, osuđenici se upoznaju sa konceptom posredovanja između žrtve i učinioca, kao mehanizmom koji može da olakša socijalnu inkluziju i ponovno uspostavljanje odnosa sa žrtvom, njenim okruženjem i zajednicom u celini.

Hagemann navodi da je ovaj program zapravo potvrdio polazne premise o tome da je nakon izvršenog krivičnog dela potrebno popraviti tri vrste odnosa: unutrašnji (psihološki) odnos između dva suprotstavljena identiteta učinioca – njegovu "kriminalnu stranu" i njega kao "normalnog" ljudskog bića; potom, odnos između učinioca i zajednice, koju primarno predstavlja zatvorska administracija, a sekundarno drugi ljudi sa kojima osuđenik dolazi u kontakt (poznanici, rođaci, mediji, posetioci i drugi zatvorenici) i odnos između zatvorenika i žrtve i ljudi iz njenog neposrednog okruženja, koji u ovom procesu mogu da predstavljaju i najveći problem (Hagemann, 2003: 228). Ovakva vrsta obuke zatvorenika može da pomogne u njihovom prihvatanju odgovornosti za izvršeno delo i prouzrokovanu štetu ili, barem, u neporicanju krivičnog dela, što čini jedan od preduslova i za eventualno kasnije sprovođenje posredovanja ili nekog drugog restorativnog procesa. Konačan cilj ove vrste programa bi trebalo da bude uključivanje zatvorenika u neku vrstu posredovanja nakon izdržane kazne.

Još jedan način podizanja svesti među zatvorskom populacijom o mogućnostima restorativne pravde i pravima žrtava predstavljaju tzv. grupe za pomirenje između žrtve i učinioca (*victim offender reconciliation group*) (Van Ness, 2007: 314). Ovakav program je iniciran u jednom od zavoda za izvršenja kazne lišenja slobode u Kaliforniji (SAD). Program obuhvata sastanke između zatvorenika i različitih grupa žrtava, koje se jednom nedeljno pozivaju da dođu u zatvor i govore o onome što im se dogodilo, posledicama koje je krivično delo izazvalo, svojim osećanjima i potrebama. Tokom okupljanja razvija se dijalog između žrtava i zatvorenika. Jedan primer ovog programa je susret zatvorenika sa ženama iz organizacije koja pruža podršku ženama žrtvama silovanja. Oni su se sastajali nekoliko puta kako bi razgovarali o traumama žrtava silovanja i posledicama koje je ovo krivično delo imalo za njih, ali i o stavovima silovatelja prema svom delu. Rezultat ovih susreta bio je krajnje pragmatičan: zatvorenici koji su učestvovali u ovom programu su počeli da obavljaju određene usluge ili prave predmete za prodaju, a novac ili druga sredstva stečena na taj način su upućivana službi koja pruža podršku žrtvama silovanja.

REPARATORNI PROGRAMI I ULOGA ZAJEDNICE

Četvrti model uvođenja restorativne pravde među zatvorsku populaciju ogleda se u stvaranju osnova za naknadu štete žrtvama i/ili lokalnoj zajednici. Tako je, na primer, u Belgiji 2000. godine osnovan eksperimentalni kompenzacioni fond za zatvorenike. Cilj ovog programa bio je da omogući insolventnim osuđenima da dobiju određenu pomoć od fonda kako bi nadoknadili štetu žrtvi. Tome nužno mora da prethodi saglasnost žrtve. Pri tome, ukoliko žrtva i zatvorenik pristanu, mogu i da se sretnu u prisustvu posrednika i kroz dijalog postignu sporazum o obavljanju društveno korisnog rada od strane osuđenika. Ukoliko osuđenik obavi predviđeni rad, iz kompenzacionog fonda se određena svota isplaćuje žrtvi. Utoliko, ovaj program može da se posmatra i kao restorativan jer uključuje aktivno i žrtvu, ali istovremeno i kao reparatoran, jer vodi materijalnoj naknadi štete prouzrokovane krivičnim delom.

Sličan projekat, pod nazivom "Restorativni zatvor", realizovan je i u Velikoj Britaniji u periodu od 2000. do kraja 2004. godine.² Ovaj projekat je imao dva osnovna cilja: da otvori debatu o svrsi kazne lišenja slobode i zatvora kao

² International Center for Prison Studies, annual report, 2004. www.prisonstudies.org
Pristupljeno 17. jula 2009. godine.

institucije i da ohrabri promene u načinu na koji zatvorske institucije funkcionišu. U tom cilju, projektom su definisana četiri elementa ili oblasti delovanja: davanje mogućnosti zatvorenima da rade za druge, tačnije u korist društvene zajednice; uspostavljanje novih strukturalnih odnosa između zatvora i okoline; podizanje svesti zatvorenika o žrtvama i njihovom iskustvu, i razvijanje mehanizama pomirenja koji bi trebalo da reše svađe i konflikte unutar samog zatvora. Suštinu ovog projekta čini organizovanje rada zatvorenika u korist lokalne zajednice: bilo da se rad obavlja u zatvoru ili u lokalnoj zajednici, i to u korist zajednice ili individualnih žrtava. Ovaj vid postupanja može da se okarakteriše i kao vid strategije za prihvatanje i inkluziju osuđenika nakon napuštanja zatvora, što svakako doprinosi i njihovoj reintegraciji. Njegova restorativnost leži u pokušaju popravljavanja odnosa između osuđenika i zajednice, mada nije do kraja jasno na koji način žrtve mogu da budu aktivno uključene u ovaj program, da bi i stepen ostvarene restorativnosti mogao da bude veći.

UMESTO ZAKLJUČKA: RESTORATIVNA PRAVDA U ZATVORU ILI RESTORATIVNI ZATVOR

Polazeći od ovih iskustava, primećuje se da uvođenje restorativne pravde u zatvore upućuje na zaključak da restorativni pristup može da se primeni i u slučajevima najtežih krivičnih dela i da je restorativnu pravdu moguće kombinovati sa retributivnim mehanizmima. Međutim, s tim u vezi Hagemann postavlja pitanje da li je koncept restorativne pravde kompatibilan sa kaznom zatvora (Hagemann, 2003: 221). S druge strane, pak, nameće se dilema da li uvođenje restorativnih mehanizama u zatvore može da se okarakteriše kao *restorativna pravda u zatvoru* ili kao *restorativni zatvor*.

Imajući u vidu opisane primere, dolazi se do zaključka da programi restorativnog karaktera, koji se razvijaju u zatvorima, čine nadgradnju postojećeg sistema represivnog delovanja. Oni mogu da se posmatraju kao deo tretmana u zatvorima, ali i kao strategija adekvatnijeg delovanja u pravcu specijalne prevencije, pa čak i postpenalne pomoći. Prihvatanje mešovitog, integrativnog modela restorativne pravde, u kome restorativna pravda predstavlja deo tradicionalnog krivičnog sistema, zapravo razrešava prvu navedenu dilemu. Restorativna pravda jeste kompatibilna i sa kaznom zatvora jer nju ne treba ni na koji način posmatrati kao suprotnost retributivnom sistemu reagovanja na kriminalitet, već, u ovom slučaju, kao njegovu dopunu (tzv. dodatna ili *add-on* restorativna pravda).

S druge strane, pak, ovakvo pozicioniranje restorativne pravde u odnosu na kaznu zatvora razrešava i drugu dilemu. Primeri uvođenja restorativne pravde među zatvorske zidove govore u prilog stavu da danas pre može da se govori o restorativnoj pravdi u zatvoru, nego o restorativnom zatvoru. Restorativna pravda u zatvoru podrazumeva uvođenje pojedinih programa restorativnog karaktera ili programa koji teže restorativnim ciljevima u zatvore, dok bi restorativni zatvor podrazumevao potpunu reformu postojeće kazne lišenja slobode, ali i zatvora kao institucije. Drugim rečima, restorativni zatvor bi predstavljao neku posebnu vrstu zatvora: zatvor koji ima restorativnu funkciju. Takav zatvor bi zapravo predstavljao alternativu ili pandan sadašnjem zatvoru, pa je diskutabilno kakvo bi mesto on zauzimao u sistemu državnog reagovanja na kriminalitet. Jedna mogućnost bila bi da on postoji uporedo sa zatvorima kakvi su danas. To bi, međutim, dovelo do pitanja na koji način bi se opredeljivalo za upućivanje osuđenih lica u jednu, odnosno, drugu vrstu zatvora. Drugo moguće rešenje bilo bi postojanje samo restorativnih zatvora, što bi, pak, dovelo do pitanja da li bi takav zatvor bio pogodan za sve grupe osuđenika. S druge strane, pak, težnja za restorativnim zatvorom se, unekoliko, može posmatrati i kao utopija jer, kao što će mehanizmi krivičnog prava uvek postojati, postojaće i zatvori. Pri tome, kao što bi trebalo zauzeti minimalističku poziciju u odnosu na krivičnopravni vid reagovanja na kriminalitet i njegovo svodenje na krajnje sredstvo i primenu zatvora bi trebalo posmatrati kao *ultima ratio*: prednost davati restorativnim i reparatomim formama intervencije. Najzad, sama sintagma "restorativni zatvor" ukazuje na određenu kontradiktornost: na koji način restorativne vrednosti posmatrati u kontekstu zatvora koji je autoritarna, hijerarhijski organizovana institucija – nisu li to dijametralno suprotne vrednosti?

Neki pokušaji uspostavljanja restorativnog zatvora, tačnije restorativnih jedinica unutar zatvora (Van Ness, 2007: 318-320),³ ukazali su na nekoliko prepreka za nastojanja koja idu u tom pravcu. Kao prvo, uočilo se da nisu svi osuđenici spremni da prihvate ideje restorativne pravde niti da internalizuju restorativne vrednosti, kao ni da prihvate odgovornost za učinjeno krivično delo. Drugo, ističe se da je zatvorska kultura takva da vodi tome da zatvorenici sebe doživljavaju kao žrtve korumpiranog državnog aparata (policajaca, tužilaca, sudija, zatvorskog osoblja i slično), što sprečava njihovo doživljavanje sebe onakvim kakvi jesu. S druge strane, zatvorska (sub)kultura je devijantna, pa je teško očekivati da će zatvorenici koji su se prilagodili takvoj kulturi okrenuti procesu posredovanja, tj. restoraciji i transformaciji.

³ Van Ness se oslanja na iskustvo projekta uvođenja restorativnih jedinica u italijanske zatvore.

Sem toga, problem predstavlja konfrontiranje nenasilnih obrazaca rešavanja konflikata i mera za uspostavljanje kontrole nad zatvorenicima i održavanja discipline, ali i mirnog rešavanja sukoba sa nasiljem i pretnjama koji su prisutni u odnosima među samim zatvorenicima. Prepreke za uvođenje restorativnih vrednosti ogledaju se i u diskutabilnosti motiva koji mogu da opredele osuđenike da prihvate učešće u nekom restorativnom programu, ali i u odsustvu autonomije volje zatvorenika zbog kontrole nad njima, što sve skupa gotovo onemogućava prihvatanje sopstvene odgovornosti. Najzad, zatvori su institucije koje su u potpunosti orijentisani na učinioce, pa diskutabilno može da bude unošenje perspektive žrtve u takvo okruženje.

Imajući to u vidu stiče se utisak da celokupni zatvorski sistem počiva na temeljima koji gotovo onemogućavaju prihvatanje restorativnih vrednosti. Međutim, to ipak ne znači da ne treba težiti postepenom uvođenju restorativne pravde u zatvore. Naime, opisani programi govore u prilog tome na koji način zatvori ipak mogu da prihvate i ponude restorativne programe, kao i da se dalje reformišu u pravcu šireg uključivanja restorativnih vrednosti u programe koji se već sprovode u njima. S tim u vezi, značajnim se čine svi navedeni primeri primene restorativne pravde u zatvorima. Pri tome, edukacija zatvorenika i zatvorskog osoblja čine se možda i ključnim preduslovom za širu primenu restorativnih programa u zatvoru.

Uvođenje restorativne pravde u zatvore je višestruko korisno za zatvorenike (Konstantinović-Vilić, Kostić, 2006: 112). Kako ističu Konstantinović-Vilić i Kostić, restorativna pravda u zatvoru podstiče sopstveni sistem vrednosti kod zatvorenika i osećaj humanosti, uvodi društvenu zajednicu u zatvor i čine zatvorsku populaciju vidljivijom, ali omogućava i da društvo prepozna odgovornost prema ovoj kategoriji svojih građana. Takođe, restorativna pravda u zatvoru omogućava da zatvorenici sagledaju svoje ponašanje i štetu koju su naneli žrtvi, da razumeju potrebe i osećanja žrtve, ali isto tako da nauče da razrešavaju sopstvene konflikte na konstruktivan način.

Međutim, teško je govoriti o tome da će zatvori, čak i oni koji prihvate restorativne vrednosti u većoj meri, u potpunosti da se transformišu u restorativne zatvore. To bi, naime, dovelo u pitanje opravdanost postojanja takvog zatvora i nametnulo dilemu da li bi se takva institucija i mogla nazvati zatvorom ili bi imala neki drugi, prikladniji naziv, ako bi uopšte postojala. Drugim rečima, težnja za restorativnim zatvorom bi pre mogla da se posmatra kao ideja o ukidanju zatvora kao institucije, što je blisko abolicionističkim stremljenjima, koja se ipak ne čine prihvatljivim konceptom.

Imajući sve to u vidu, smatram da bi trebalo stati na stanovište o potrebi reforme postojećih zatvorskih sistema i većeg integrisanja restorativnih ciljeva i vrednosti u zatvore i zatvorsku kulturu. Trebalo bi stremiti izvršenju kazne

zatvora na način koji bi omogućio postizanje restorativnih ciljeva u što je moguće većoj mjeri. Programi koji su opisani mogu da pomognu u ostvarivanju ovih ciljeva. To je ujedno u skladu sa stanovištem da restorativna pravda i retributivni sistem ne predstavljaju polarizovane strane, već su kompatibilni modeli reagovanja na kriminalitet. Utoliko primena restorativne pravde u zatvorskom okruženju predstavlja pravi primer integrativnog modela restorativne pravde, u kome se mehanizmi restorativnog karaktera aktiviraju nakon okončane krivične procedure, pozicionirajući se tako na vrhu strukture formalnog krivičnog sistema.

LITERATURA

- (1) Aertsen, I. (2006). "The intermediate position of restorative justice: the case of Belgium", u: Aertsen, I., Daems, T., Robert, L. (ur.) *Institutionalizing restorative justice*. Devon: Willan Publishing: str. 68-92.
- (2) Bazemore, G., Elis, L. (2007). "Evaluation of restorative justice", u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: str. 397-425.
- (3) Čopić, S. (2007). "Pojam i osnovni principi restorativne pravde", *Temida*, br. 1, str. 25-35.
- (4) Čopić, S. (2009). "Restorativna pravda i međunarodnopravna regulativa: postavljanje standarda za primenu restorativnih programa", u: M. Blagojević, Z. Stevanović (ur.) *Prevenција kriminala i socijalnih devijacija: od razumevanja ka delovanju*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 109-124.
- (5) Čopić, S. (2010). *Restorativna pravda i krivičnopravni sistem*. Doktorska disertacija odbranjena na Pravnom fakultetu Univerziteta u Nišu (neobjavljena).
- (6) Čopić, S. (2012). "Razvoj savremenog koncepta restorativne pravde: ka većoj vidljivosti žrtava", *Temida*, br. 2: str. 193-206.
- (7) Dignan, J. (2002). "Restorative justice and the law: the case for an integrated, systematic approach", u: Walgrave, L. (ur.) *Restorative Justice and the Law*. Devon: Willan Publishing: str. 168-190.
- (8) Hagemann, O. (2003). "Restorative Justice in Prison?", u: Walgrave, L. (ur.) *Repositioning Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: str. 221-236.
- (9) Konstantinović-Vilić, S., Kostić, M. (2006). *Penologija*. Niš: SVEN.
- (10) Pelikan, C., Trenczek, T. (2006). "Victim offender mediation and restorative justice: the European landscape", u: Sullivan, D, Tiffit, L. (2006) *Handbook of Restorative Justice – A Global Perspective*, London and New York: Routledge: str. 63-90.

- (11) Robert, L., Peters, T. (2003). "How restorative justice is able to transcend the prison walls: a discussion of the 'restorative detention' project", u: Weitekamp, E.G.M., Kerner, H.J. (ur.) *Restorative justice in context – international practices and directions*. Devon: Willan Publisher: str. 95-122.
- (12) Van Ness, D. (2007). "Prisons and restorative justice", u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: str. 312-324.

RESTORATIVE JUSTICE AND THE PRISON: SOME FOREIGN EXPERIENCES

Restorative justice presents a constructive response to crime, which is not focused on punishment and revenge, but rather on redress and repair of the relationships destroyed by the criminal offence. In the past years, restorative justice has experienced a strong expansion in numerous countries, while its use is recommended by relevant international documents. Particular field of its implementation presents the introduction of restorative mechanisms into the prison facilities and other institutions for serving custodial sentences. Taking that as a departure point, examples of restorative justice programs implemented in some prisons in certain European and non-European countries will be discussed in this paper. This may serve as a basis for considering the possibility of introducing these programs in Serbian prison facilities and other institutions for serving custodial sentences, not only for juveniles, in which some programs have already been implemented, but also for adult offenders.

KEY WORDS: restorative justice / prison / restorative programs / foreign experiences